

سیر تکوینی جغرافیای شهری

حسین شکولی

در سال ۱۸۱۵ در جامعه فرهنگی آمریکا، دنیل درک^۱ مطالبی در زمینه بخش سین سیناتی و میامی منتشر ساخت و این درست مقارن با زمانی بود که مهاجرین اروپایی در جستجوی زمینهای تازه به سوی غرب آمریکا می‌شتافتند و به تدریج سکونتگاههای انسانی را در مراکز نواحی حاصلخیز کشاورزی ایجاد می‌کردند همین سکونتگاههاست که امروزه در نقش شهرکها، شهرها و متروپلیتنها ظاهر می‌شوند و به حیات باشکوه خود در جامعه آمریکا ادامه می‌دهند. در کشور آمریکا تا سال ۱۸۷۰ بیشتر مطالعات شهری در زمینه موقع شهرها در کنار خلیجها، رودخانهها، مسیرهای آبی و مراکز ایستگاهی صورت می‌گرفت.

در سال ۱۸۹۴ در بالتیمور آمریکا، اثر ارزنده و جالب چارلز کوولی^۲ تحت عنوان «تئوری حمل و نقل» منتشر گردید و در محافل علمی سخت مورد توجه قرار گرفت. کوولی در اثر خود مسائل کاملاً تازه‌یی را مطرح ساخته بود: «دو عامل بیش از همه در محل استقرار شهرها مؤثر می‌افتند؛ امکانات محلی جهت تولید و دسترسی به وسایل حمل و نقل. شهرهای بزرگ تجاری در محل تلاقی حمل و نقل دریایی با حمل و نقل زمینی و یا در طول رودخانه‌های قابل کشتیرانی آنجا که راههای زمینی به سهولت

۱- Daniel Drake.

۲- Charles H. Cooley.

بارودخانه‌ها در ارتباط است بوجود می‌آیند، شهرها در دوسوی يك برزخ و یا محل تلاقی دو نوع وسایل ارتباطی مثلاً حمل و نقل زمینی و راه آهن محل مناسبی می‌یابند. امروزه راه آهن همان نقشی را در تکوین و توسعه شهری ایفا می‌کند که سابقاً رودها بعهده داشتند و این به ویژه در کشورهای جوان دنیا بیشتر صادق است. احداث راه آهن، شهرهای پرتحرکی را در مسیر آن بوجود می‌آورد. اصولاً محل تلاقی راه آهن با يك راه زمینی پرفت و آمد تکوین هسته‌های شهری را سبب می‌گردد. زمانی که مسیرهای حمل و نقل باکشش و ظرفیت محدود به يك مرکز متوجه می‌شوند و آن را به تحرک و فعالیت وا می‌دارند با گذشت زمان، این مرکز خود دارای حمل و نقل پر وسعتی می‌گردد. در بعضی نواحی، تولیدات مواد اولیه در شکل شعاعی به محلی سرازیر می‌شوند که بعد از مدتی این محل نیز به عنوان مرکز توزیع پروسعت به ایفای نقش می‌پردازد^۱.

در اواخر قرن نوزدهم، ادناوبر^۲ نتیجه مطالعات خود را تحت عنوان «توسعه شهرها در قرن نوزدهم» منتشر ساخت و عقاید و نظریات خویش را به این شرح بیان داشت: «وسعت و عظمت يك شهر که در داخل خشکیها استقرار یافته است در وحله اول با وسعت دشتی که شهر مورد بحث به عنوان مرکز آن محسوب می‌شود در رابطه است و در وحله دوم بامیزان حاصلخیزی خاک که خود تعداد جمعیت ساکن در دشت را معین می‌کند مربوط می‌باشد. ادناوبر معتقد است که نقطه پایان نوع ویژه‌ی از حمل و نقل، از عوامل مؤثر در موقع شهرها بشمار می‌رود چنانکه نیویورک

۱- Brian J. L. Berry. Frank E. Horton. Geographic Perspectives on Urban Systems. PP. 3-4.

۲- Abna F. Weber.

در محل تلاقی و پایان حمل و نقل دریایی با حمل و نقل زمینی بوجود آمده است^۱.

چنین می‌نماید که در ابتدای شروع کار جغرافیای شهری، به‌هنگام مطالعه علت وجودی شهرها، تأکید همه جانبه‌ی در زمینه «نقطه پایان وسایل نقلیه» صورت گرفته است و این نقطه پایان به عنوان عامل قاطع و تعیین‌کننده در موقع جغرافیایی شهرها بشمار آمده است چرا که این ایستگاهها و توقفگاهها، بعدها به‌صورت شهرهای پرتحرک ظاهر می‌شوند و جماعات بیشتری را می‌پذیرند.

در سال ۱۸۹۸، ابنزرهاورد^۲ مبتکر طرح «ایجاد شهر در فضاهای سبز و پردرخت» کتاب خود را منتشر کرد و عنوان «باغشهر»^۳ برگزید. اصول تشکیل دهنده این طرح به شرح زیر بود: «سعی شود شهر در حوزه‌های کشاورزی بوجود آید و حالت شهری - روستایی خود را کاملاً حفظ نماید. فضاهای سبز پر وسعت به صورت کمربند اطراف شهر را احاطه کند. اصولاً باغشهر شهری است که جهت زندگی مطلوب و سالم جوامع انسانی و همچنین برای استقرار صنعت طرح ریزی می‌شود. اطراف آن را روستاها احاطه می‌کند و در اغلب موارد همه زمینهای شهری مالکیت عمومی پیدا می‌نماید و در اختیار جامعه شهری قرار می‌گیرد. در چنین شهری، روستاییان نیز قادرند تولیدات خویش را در نزدیکترین بازارها بفروش رسانند»^۴.

۱- مأخذ پیش‌گفته.

۲- Ebenezer Howard   ۳- Garden City.

۴- Frederic J. Osborn. Green - Belt Cities, PP. 27 - 29.

ابنزرهاورد، در تجدید چاپ کتاب خود به سال ۱۹۰۲، عنوان «باغشهرهای فردا» را بکار برد. در آن موقع این اثر شایسته مورد انتقاد عده‌یی قرار گرفت ولی چند دهه بعد ارزش و اعتبار طرح هاورد آنچنان بالا گرفت که فردریک آیزون کارشناس معروف شهری در این باره چنین نوشت: «کتاب باغشهرها، زیربنای همه عقاید و نظریاتی محسوب می‌شود که تاکنون در زمینه طرحها و برنامه ریزیهای شهری مطرح شده است. هم اکنون باغشهر در همه زبانهای دنیا مفهومی برای خود یافته و کتاب باغشهرها نیز در همه کتابخانه‌های معتبر اهمیت شایسته‌یی را بدست آورده است. این کتاب برای کارشناسان طرحها و برنامه ریزیهای شهری جزو آثار ارزنده و قابل مراجعه بشمار می‌آید»^۱.

لوئیز مامفرد^۲، متخصص معروف طرحها و برنامه ریزیهای شهری در طرح تنظیمی ابنزرهاورد چنین اظهار نظر می‌کند: «در اوایل قرن بیستم، دو اختراع بیش از همه مورد توجه می‌باشد یکی اختراع هواپیما و دیگری طرح باغشهر؛ اولی بالهایی جهت انسان تهیه دید و دومی سکونت شایسته‌یی را برای او فراهم آورد».

در سال ۱۹۰۳، ریچارد هرد^۳ زاویه دید تازه‌یی در مطالعات شهری بدست می‌دهد و در کتاب خود تحت عنوان «ارزش زمینهای شهر» چنین می‌نویسد: «عوامل تجاری و تولیدات کارخانه‌یی همراه با شرایط اجتماعی و نیروهای سیاسی، شهرهای تازه‌یی را بنیان می‌نهند، در دوره‌های گذشته، دفاع در برابر دشمن عامل اصلی در ایجاد شهرها بوده است، تولیدات

۱- Garden Cities of to - Morrow. P, 9.

۲- Lewis Mumford.

۳- Richard M. Hurd.

کارخانه‌یی همواره موجب توسعه شهر می‌گردد، تجارت، توزیع و پخش کالاها، دریافت و انبار کردن کالا، فعالیت باراندازها گروه‌های انسانی را جذب می‌کنند و لزوم ایجاد تأسیسات عمومی و مغازه‌ها را سبب می‌گردند، عوامل سیاسی نظیر پایتخت‌های ملی، ایالتی، مرکزیت پارلمانی و یا تمرکز همه اینها در یک محل، بنیان شهر و توسعه آن را فراهم می‌آورد، شهر ممکن است در نتیجه مرکزیت فرهنگی، آموزشی، هنری و یا داران بودن مراکز تفریحی بوجود آید و به توسعه و شکل‌یابی برسد. ریچارد هرد معتقد است که همه شهرها به نسبت کم یا زیاد از عوامل تجاری، سیاسی، تولیدات کارخانه‌یی و شرایط اجتماعی متأثر می‌گردند. از نظر ریچارد هرد، شهر با دنیای خارج تماس پیدا می‌کند و در مسیر خطوطی که از جهات گوناگون جالب می‌نماید و دارای حداقل مانع می‌باشد به توسعه خود ادامه می‌دهد. نقطه تماس با دنیای خارج با توجه به وسیله نقلیه آبی یا زمینی و خطوط آهن فرق می‌کند. نیروهای مقاومت‌کننده نظیر توپوگرافی به وسیله نیروی انسانی تعدیل می‌شود؛ انسان تپه‌ها را می‌تراشد، جبهه‌های آب و اسکله‌ها را توسعه می‌دهد و به اطلاقها را پر می‌کند. اصولاً به موازات توسعه شهر، تأثیرات خارجی اهمیت کمتری پیدا می‌کنند و مناطق داخلی شهر به تخصص و ویژگی می‌گیرند. به بیان دیگر، مناطق داخلی شهر به یک نوع جدایی‌گزینی نسبی‌تن درمی‌دهند.

ریچارد هرد به گفتار خود چنین ادامه می‌دهد: «توسعه شهر از هسته آن آغاز می‌گردد و به جهات مختلف گسترش می‌یابد. بجز جهتی که عامل توپوگرافیکی آن مانع می‌شود. مغازه‌ها در مسیر حوزه‌های مسکونی ایجاد می‌گردند و هسته‌های فرعی تجاری در محل تقاطع راه‌ها

تشکیل می‌شوند و شکل دایره‌یی شهر تغییر می‌یابد و در شکل ستاره‌یی ظاهر می‌شود. با توجه به وابستگیهای اجتماعی، شهر به عنوان یک موجود زنده عمل می‌کند. در اینجا قلب شهر همان مرکز تجاری شهر می‌باشد، شریانهای آن را خیابانها تشکیل می‌دهند، پارکها ششهای شهرها می‌باشند، انبارهای راه آهن و باراندازها به مثابه دهان شهر عمل می‌کنند و به شهر غذا می‌رسانند، خطوط تلفنی و تلگرافی سیستم عصبی شهر را تشکیل می‌دهند».

مفاهیم اکولوژیکی در جغرافیای شهری :

از اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، مفاهیم اکولوژیکی در کشورهای امریکا، انگلستان و فرانسه مورد توجه عده‌یی از محققین علوم مختلف قرار گرفت و مثل سایر علوم، مطالعات شهری نیز از این جریان متأثر گردید. بین سالهای «۱۹۲۵-۱۸۹۰» پاتریک گدز^۲ بیش از همه در مفاهیم اکولوژی شهری کارکرد و با سمینارهایی که جهت طراحان شهری در اروپای غربی و ایالات متحده برگزار شد هماهنگی و وابستگی بین «شهر و ناحیه»، «شهر و محیط»، «استفاده از زمینهای شهری» با ژرف‌نگری خاصی تعقیب گردید.

در این دوره عقاید و نظریات پاتریک گدز در زمینه «لزوم هماهنگی زندگی اجتماعی در شهرها» به شدت مورد توجه طراحان شهری قرار گرفت و جنبه‌های مختلف اکولوژی شهری بیش از پیش ارجح و اعتبار

1- Geographic Perspectives on Urban Systems,
PP. 10 - 12.

۲- Patrick Geddes.

یافت . دنباله مطالعات پاتریک گندز به وسیله معروفترین محققین این رشته نظیر : اورسو^۱ ، آنوین^۲ ، مارک جفرسن^۳ ، پاتریک ابرکرومبی^۴ ، نوئیز مامفرد^۵ صورت گرفت و مسیرهای تازه‌یی در مطالعات شهری تعیین گردید .

عنوان اکولوژی، مفاهیم گسترده‌یی را در همه زمینه‌ها نشان می‌دهد این عنوان ابتدا در مورد «وابستگی گیاهان و حیوانات به محیط طبیعی» بکار گرفته شد بطوری‌که در اوایل قرن بیستم، اکولوژی گیاهی با مطالعات و بررسیهای جالبی همراه بوده ورشته شناخته شده‌یی بشمار می‌رفته است. بعدها با توجه به مفاهیم اکولوژی ، اکولوژی انسانی یا اجتماعی بوجود آمد . در این دوره اکولوژی گیاهی ، اکولوژی حیوانی و اکولوژی انسانی هر یک سه رشته جدا از هم را تشکیل می‌دادند. اکولوژی عمومی نیز از مباحثی سخن به میان می‌آورد که تیلر^۶ از آن چنین یاد می‌کند : «وابستگیهای همه موجودات زنده نسبت به همه عوامل محیط طبیعی آنها» . از اوایل قرن بیستم ، مفاهیم اکولوژی عمومی به شدت مورد توجه جغرافی دانان نیز قرار گرفت که در اینجا ابتدای شروع کار با مکتب شیکاگو بوده است . در این مکتب مفاهیم اکولوژی نه تنها در جامعه شهری بکار گرفته شد بلکه اصول و مبانی این علم در حوزه‌های روستایی نیز پیاده گردید. از بنیان‌گذاران مکتب اکولوژی شهری دانشگاه شیکاگو می‌توان از رابرت پارک^۷ ، ارنست برگس^۸ و مکنتزی^۹ نام برد . رابرت پارک

۱- Auroseau.

۲- Unvin.

۳- Mark Jefferson.

۴- Patrick Aber Crombie.

۵- Lewis mumford.

۶- W. P. Tayor.

۷- R. E. Park.

۸- E. W. Burgess.

۹- Mckenzie.

اصولاً يك ژورنالیست بود که در جامعه شهری موضوع قابل توجه برای او جنبه‌های عملی زندگی شهری بود و در این باره چنین اظهار نظر می‌کند: «من به این نتیجه رسیده‌ام که مفهوم شهر، جامعه و ناحیه صرفاً يك پدیده جغرافیایی نیست بلکه نوعی از يك واحد زنده اجتماعی محسوب می‌شود».

رابرت پارک در سال ۱۹۱۴ به دانشگاه شیکاگو رفت و در مفاهیم اکولوژی انسانی کار کرد زیرا در این تاریخ دانشگاه شیکاگو در سراسر جهان به عنوان آزمایشگاه اکولوژی شناخته می‌شد. این دانشمند در سال ۱۹۱۶ عقاید و نظریات خویش را طی مقاله‌یی منتشر کرد و در سال ۱۹۲۱ نیز با همکاری ارنست برگس نتیجه مطالعات خود را در کتابی تحت عنوان «مقدمه بر علم جامعه» به چاپ رسانید^۱.

در سال ۱۹۲۳، مکنزی پیشنهاد می‌کند که در مطالعات شهری، مناطق داخلی شهرها به دوایر متحدالمرکز تقسیم گردد و توسعه شهری به وسیله همین دوایر نشان داده شود. ارنست برگس این نظریه را در شهر شیکاگو پیاده کرده و آن را به پنج منطقه به شرح زیر تقسیم می‌نماید:

۱- منطقه تجاری شهر . ۲- منطقه تحول شهر . ۳- منطقه کارگرنشین شهر . ۴- منطقه واحدهای مسکونی طبقه پردرآمد . ۵- منطقه‌یی که به صورت حومه می‌ماند و جمعیت ساکن در آن به هنگام

۱- نوشته‌های رابرت پارک در سه مجلد فراهم آمده و در سالهای مختلف

با عنوانهای زیر منتشر شده است :

۲- Race and Culture, 1950.

۳- Human Communities, 1952. ۴- Society, 1955.

در امریکا ناشر آثار رابرت پارک مؤسسه Free Press of Glencoe می‌باشد.

روز جهت انجام کار به شهر می آیند^۱.

در سال ۱۹۲۵، کتاب رابرت پارک و ارنست برگس به نام «شهر» به چاپ رسید که حاوی نظریات و عقاید تازه‌یی در اکولوژی شهری بود. عقاید این دو دانشمند در زمینه مسائل اکولوژیکی از مفاهیم داروینسم متأثر بود و تأکید بیشتری در مورد وابستگی بین موجود زنده با موجود زنده و موجود زنده با محیط صورت می گرفت.

در اکولوژی شهری، مرحله رقابت مفاهیم خاصی را بیان می دارد و تلاش انسان را جهت دستیابی به محللهای مناسب در فضاهای محدود شهری چه از نقطه نظر سکونت و چه از جنبه‌های تجاری می رساند. مسلم است که این قبیل رقابتهای در قیمت زمینهای شهری اثر می بخشد. در همین مرحله است که جدایی گزینی قسمتی از فعالیتهای بخش مرکز تجارت شهر عملی می گردد زیرا در جامعه شهری، دو عامل و یا دو انسان نمی توانند در آن واحد، یک نقطه معینی را اشغال کنند. توان گفت که ساختمانهای شهری، پراکندگی جمعیت شهر، بافت شهر و نوع بهره‌برداری از مناطق داخلی شهرها نتیجه عامل رقابت گروهها و طبقات جمعیتی و یا حرفه‌های شهری است. در جامعه شهری، عامل جابجایی نیز موضوع قابل مطالعه از جهت زمان و مکان می باشد. حرکت و جابجایی مردم، حمل و نقل کالا و تغییر مکان مشاغل و حرفه‌های شهری از یک نقطه به نقطه دیگر شهر، اساس هر نوع مطالعه اکولوژیکی است و اشکال مختلف جابجایی در شهرها نیز به امکانات موجود و وسایل رفت و آمد شهری وابسته است^۲.

۱- B. T. Robson. Urban Analysis. PP. 12 - 13.

۲- جغرافیای شهری. بخش اول. تألیف حسین شکوئی، صفحه ۲۹.

در جامعه شهری، حوزه‌های ویژه تجاری و مسکونی، مردم همسان و یکدست می‌طلبند، در انتخاب مسکن، زاغه‌های شهری کمتر مورد توجه قرار می‌گیرند و تنها مردم مخصوص به خود را می‌یابند که از نظر اقتصادی در يك طبقه قرار دارند ولی ممکن است که از نظر گروه‌های نژادی ناهماهنگی‌هایی بین آنها دیده شود. مرحله مهم در اکولوژی شهری، مسأله تسلط بخش مرکز تجاری شهر بر همه زوایای جامعه شهری است که نظیر يك گونه ویژه گیاهی در اکولوژی گیاهی عمل می‌کند بدینسان که بخش مرکز تجاری شهر نفوذ خود را در سراسر شهر اعمال می‌کند در نتیجه لزوم دسترسی به بخش مرکز تجارت شهر و یا زمینهای مجاور آن، قیمت زمینهای این بخش را به سرعت بالا می‌برد. در مراحل اکولوژیکی، هر منطقه‌یی به فعالیت و شغل معینی اختصاص می‌یابد و بخشهای گران قیمت به وسیله طبقه پردرآمد شهری اشغال می‌گردد. این بخش در برابر تجاوز و یا یورش طبقه کم‌درآمد شهری به شدت مقاومت می‌کند. در کشور فرانسه به سال ۱۹۲۲، رائول بلانشارد^۱ که خود از پایه‌گذاران جغرافیای شهری بشمار می‌رود توانست جغرافیای شهری را با برنامه ریزی شهری پیوند دهد. این دانشمند شهر را به مثابه يك موجود زنده در يك محیط طبیعی می‌داند و زمینه‌های تاریخی آن را به خوبی باز می‌شناسد. خطوط اصلی جغرافیای شهری رائول بلانشارد سالهای متمادی اساس مطالعات جغرافیای شهری در کشور فرانسه بشمار می‌آید.

در سال ۱۹۲۵، سه محقق معروف امریکائی: لوئیز مامفرد^۲، کلرنس استاین^۳ و رابرت هاگ^۴ سازمان برنامه ریزی شهری نیویورک را

۱- Raoul Blanchard.

۲- Levis Mumford.

۳- Clearence Stein.

۴- Robert M. Haig.

تشکیل داده و در جهت مطالعات شهری و طرحها و برنامه‌ریزیهای آن اصول کاملاً عملی تنظیم کردند در این دوره طرح شهر «ردبرن»^۱ از طرف کورنر استاین و هنری رایت^۲ در ایالت نیوجرسی امریکا پیاده می‌شود که هدف از تنظیم آن ایجاد «باغشهرها» در جامعه متروپلیتن امریکا بوده است. در این طرح جمعیت شهر ۲۵۰۰۰ نفر بود که در سه واحد خودیار جای می‌گرفتند، واحدهای خودیار با شعاع تقریبی ۸۰۰ متر از دبستان و زمینهای بازی قرار داشتند به دیگر سخن، مدرسه به عنوان مرکز واحد خودیار انتخاب می‌شد و ترافیک شهری به راههای اصلی شهر منتقل می‌گردید.

در سال ۱۹۲۸، کتاب استانی مک مایکل^۳ و رابرت بینگهم^۴ تحت عنوان «عوامل توسعه شهری در امریکا» منتشر شد در این کتاب از موقع شهرها و اقتصاد زمینهای شهری بحث و گفتگو شده بود. در همین سال کتاب هربرت دورو^۵ و آلبرت هنمن^۶ در زمینه «اقتصاد زمینهای شهری» به چاپ رسید. در این کتاب نقش عوامل فیزیوگرافیکی در جهت‌گیری توسعه شهری چنین بیان شده است:

«شهرها به‌طور طبیعی در طول خطی که دارای حداقل مانعی می‌باشد توسعه و گسترش می‌یابند. در ابتدا، تقاضا جهت استفاده از زمینهای شهری چندان زیاد نیست و شهر خود را کاملاً با خصیصه‌های مساعد محل وفق می‌دهد و زمینهای مقرون به صرفه را انتخاب می‌نماید. ولی بعد از مدتی

۱- Radburn.   ۲- H. Wright.

۳- Stanley McMichael.

۴- Robert F. Bingham.   ۵- Herbert Dorau.

۶- Albert G. Hinman.

که شهر توسعه می‌یابد هر قطعه از زمینهای شهری مورد استفاده واقع می‌شود. در این مرحله، حتی زمینهای نامساعد و زمینهایی که سابقاً در شکل موانع طبیعی در جامعه شهری عمل می‌کردند به شدت مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند با وجود این، چون در ابتدای تکوین شهر، عامل فیزیوگرافیکی آن در جهت توسعه شهری مؤثر می‌افتد بعدها نیز شهر سعی می‌کند توسعه خود را در جهتی عملی سازد که یا موانع طبیعی آن به سهولت به وسیله انسان حذف شود و یا کمتر در توسعه شهری موانعی ایجاد کند. عواملی که می‌توانند به نحوی در جهت‌گیری شهرها مؤثر باشند عبارتند از: تپه‌ها، دره‌ها، سطوح ناهموار، مشخصات توده‌های آب مثل بنادر، دریاچه‌ها، رودها و باطلاقیها... این کتاب در مورد سایر پدیده‌های شهری چنین قضاوت می‌کند: منطقه تجاری شهر در سطوح مسطح زمین و منطقه مسکونی آن در سطوح نیمه مسطح با کمی ارتفاع توسعه می‌یابد، منطقه صنعتی زمینهای ارزان قیمت و کم مصرف شهر را انتخاب می‌کند، مراکز تفریحی و وقت‌گذرانی در نقاط زیبای طبیعی بوجود می‌آید، دره‌ها ممکن است مورد استفاده حمل و نقل واقع شوند و توسعه شهری را به صورت محوری عملی سازند. به موازات افزایش تقاضا جهت استفاده از زمینهای شهری، سعی در برطرف کردن موانع فیزیوگرافیکی بیشتر می‌شود به بیان دیگر، شرایط اقتصادی موانع فیزیوگرافیکی را نادیده می‌گیرد. توپوگرافی در ساخت داخلی شهرها و مورفولوژی آنها بسیار مؤثر می‌افتد چنانکه اگر شهری در سطوح مسطح ایجاد شود سیستم خیابان بندی آن به شکل مربع یا مستطیل خواهد بود زیرا در سطوح مسطح هیچ مانعی در جهت‌گیری خیابانها مشاهده نمی‌شود در حالی که وجود تپه‌ها و دره‌ها، خیابانهای پر

پیچ و خم بوجود می آورد»^۱.

در اتحاد جماهیر شوروی، جغرافیای شهری سابقه زیادی ندارد بطوری که در سال ۱۹۳۷ یک جغرافی دان آلمانی چنین نوشته بود: «جغرافی دانان شوروی چیزی در زمینه جغرافیای شهری نمی دانند». در آن سال این گفته کاملاً درست بود زیرا هنوز شاخه‌ی جغرافیای شهری تحت عنوان جغرافیای شهری از سایر رشته‌های جغرافیا مشخص نشده بود. در اتحاد شوروی از پیشقدمان مطالعات شهری می توان از سمونوف تیان شانسکی^۲ نام برد. این جغرافی دان در سال ۱۹۱۰ نظر خود را در زمینه مطالعات شهری چنین بیان کرده است: «شهرها را لازم است که تنها از نقطه نظر نقش اقتصادی و جمعیت یابی آنها مورد توجه قرار داد». در کشور اتحاد جماهیر شوروی، بین سالهای «۱۹۳۰-۱۹۲۰» رشته جغرافیای شهری ابتدا در لنین گراد پایه گذاری شد در اینجا مؤسسه مطالعات شهری جزو مؤسسه اقتصادی شهرداری بود. در این دوره نوشته‌های کنستانتینوف^۳ و پوکشیشوسکی^۴ در ردیف اولین بررسیهای شهری در اتحاد شوروی محسوب می شدند. دومین دوره تکامل یابی جغرافیای شهری از شهر مسکو آغاز می گردد بدینسان که بلافاصله پس از پایان جنگ دوم جهانی، کمیته جغرافیای جمعیت و شهرها با همکاری کابو^۵ در مسکو تأسیس شد. در سال ۱۹۴۶، بارانسکی^۶ از دانشگاه ایالتی مسکو جالبترین

۱- Brian J. L. Berry. Frank E. Horton. Geographic Perspectives on Urban Systems, PP. 13 - 14.

۲- Semenov Tian - Shanskii.

۳- O. A. Konstantinov. ۴- Pokshishevskii.

۵- R. M. Kabo. ۶- N. N. Baranskii.

اثر خود را در مورد اصول و روش مطالعه در «جغرافیای اقتصادی شهرها» منتشر ساخت که بعدها با الهام از این اثر عمیق، بررسیهای جالبی از طرف دانشجویان بارانسکی صورت گرفت. روش کار بارانسکی را می‌توان چنین خلاصه نمود: ابتدا به تعریف شهر می‌پرداخت و سپس نمونه‌هایی از شهرهای مورد بحث را با خصیصه‌های آنها ذکر می‌کرد در مرحله بعدی، طبقه بندی شهرها را مطرح می‌ساخت و در این راه عوامل چندی را دخالت می‌داد:

- ۱- تاریخ‌پیدایش شهر. ۲- جغرافیای اقتصادی شهر. ۳- نقشهای شهر. ۴- وسعت شهر «جمعیت و وسعت آن». ۵- حوزه‌های تابع شهر^۱.

محیط‌گرایی در جغرافیای شهری:

در سال ۱۹۴۶، گریفیت تیلر^۲ جغرافی‌دان معروف، مفاهیم محیط‌گرایی را به‌حوزه عمل جغرافیای شهری نزدیک‌تر ساخت و عوامل محیط طبیعی را به شدت در موقع، محل استقرار و توسعه شهرها دخالت داد. تیلر میزان بارندگی را یکی از عوامل تعیین‌کننده در سکونتگاههای انسانی بشمار آورد و در همان حال، میزان درجه حرارت را در تعیین سکونتگاههای انسانی مؤثر دانست. این دانشمند در فصل اول کتاب خود «جغرافیای شهری» هفت شهر را در عرضهای مختلف جغرافیایی انتخاب کرده و سؤالاتی به شرح زیر مطرح می‌سازد:

- ۱- عوامل استقرار انسانی در ناحیه مورد بحث. ۲- علل انتخاب

1- Chauncy O. Harris. Cities of the Soviet Union, PP. 28 - 31. 2- Griffith Taylor.

و برتری ناحیه مزبور از سایر نواحی جغرافیایی . ۳- نوع و شکل استقرار انسان . ۴- سهم هر یک از عوامل طبیعی و انسانی در تکوین و ایجاد شهرها .

گریفیت تیلر در بخش سوم کتاب جغرافیای شهری، عامل توپوگرافی را در محل استقرار شهرها بررسی می‌کند و طبقه‌بندی خود را براساس محل استقرار شهرها در بالای تپه‌ها، عبورگاههای کوهستانی، دشتها، فیوردها، مآندرها، دلتاها، دره‌ها، جزایر و دریاچه‌ها با ذکر نمونه‌هایی شرح می‌دهد. در نوشته‌های تیلر این قبیل شهرها همگی زیر نفوذ عوامل توپوگرافیکی محل قرار می‌گیرند^۱.

مثل این است که اگر از زاویه دید محیط‌گرایی به محل استقرار شهرها بنگریم به این نتیجه می‌رسیم که عوامل طبیعی در انتخاب محل شهرها بسیار مؤثر می‌افتد و عوامل انسانی تنها توسعه آن را عملی می‌سازد. جغرافی دانان فرانسوی در مقابل مکتب محیط‌گرایی و جبر جغرافیایی، مکتب «اختیار» را برگزیدند و در این راه دو جغرافی دان معروف فرانسه، ژان برون^۲ و ماکس سور^۳ بیش از همه فعالیت کردند. این جغرافی‌دانان به‌هنگام مطالعه محل استقرار شهرها به‌عامل انسانی بیش از عوامل طبیعی تأکید می‌کنند. مکتب اختیار در زمینه مطالعات شهری به این شرح به قضاوت و داوری می‌پردازد: «عوامل طبیعی نظیر اشعه خورشید، آب، شرایط توپوگرافیکی، جنگلها، شرایط آب و هوا،

۱- Griffith Taylor. Urban Geography, PP. 9 - 10, 199 - 204.

۲- Jean Brunhes. ۳- Max Sorre.

بر فمرز و حدود پوشش گیاهی هر يك به نحوی در شرایط زندگی محل معین مؤثر می‌افتند. شرایط مساعد طبیعی، راهها را در يك نقطه متمرکز می‌سازد که این خود توسعه شهر را امکان می‌دهد. شهر راه را بوجود می‌آورد و راه مجدداً شهر را توسعه می‌بخشد و یا شکل آن را تغییر می‌دهد. در توسعه شهری عواملی نظیر وابستگی شهر با نواحی جغرافیایی، منطقه تولید و مصرف و راههای ارتباطی نقش مهمی ایفا می‌کنند و در اغلب نواحی جغرافیایی، شهر نشینی معلول فعالیت‌های تجاری است چنانکه در ایالات متحده، تراکم شدید جمعیت و اوج شهر نشینی در ساحل اقیانوس اطلس و ایالت کالیفرنیا نتیجه فعالیت‌های تجاری و راههای ارتباطی می‌باشد^۱.

در سال ۱۹۴۵، چانسی هاریس جغرافی‌دان امریکایی اولین طبقه‌بندی از شهرهای اتحاد جماهیر شوروی را ارائه داد که در همان سال در مجله «Geographical Review» بچاپ رسید. يك سال بعد، بارانسکی جغرافی‌دان شوروی، نتیجه مطالعات خود را در زمینه طبقه‌بندی شهرهای روسیه منتشر ساخت که به سرعت مورد توجه محافل علمی این کشور قرار گرفت. از این تاریخ به بعد، در همه طبقه‌بندی‌هایی که از شهرهای اتحاد شوروی بعمل آمده روش کار و نگرش جغرافیایی بارانسکی کم و بیش مؤثر بوده است. در اتحاد جماهیر شوروی، عامل وسعت و جمعیت یکی از مهمترین و چشمگیرترین موضوع در طبقه‌بندی شهرهاست چنانکه دوید ویچ^۲ جغرافی‌دان شوروی در بررسی‌های خود این عوامل را در رابطه با شرایط و خصیصه‌های زندگی، انواع ترافیک شهری، خدمات عمومی، مشخصات جمعیت

۱- Brian J. L. Berry. Frank E. Horton. Geographic Perspectives on Urban System, PP. 15 - 16.

۲- V. G. Davidovich.

و ترکیب اشتغال مردم مورد مطالعه قرار داده است .

این جغرافی دان معتقد است شهرهایی که بین ۵۰/۰۰۰ تا ۲۰۰/۰۰۰ نفر جمعیت دارند از نظر اقتصاد شهری، بازده فوق العاده بی را نشان می دهند با وجود این ، شهرهایی که از نقطه نظر میزان جمعیت بهترین شرایط زندگی را فراهم می نمایند جمعیت آنها در نقشهای مختلف شهری فرق می کند^۱. به بیان دیگر، جهت رسیدن به محیط سالم شهری، لازم است که ابتدا نقش شهرها را در نظر گرفت و سپس برای هر يك از شهرها با توجه به نقش آنها جمعیت متناسبی تعیین نمود .

در ایالات متحده ، از سال ۱۹۵۰ به بعد ، طرز تفکر جغرافیایی هارولد مهیر در رشته جغرافیای شهری به عنوان اساس کار در مطالعات شهری پذیرفته شد . این دانشمند اصول کلی جغرافیای شهری را چنین بیان می کند: «متخصصین جغرافیای شهری ؛ شهرها را با روشهای مختلفی بررسی می کنند آنها شهر را به عنوان بخشی از کالبد سکونت بشمار می آورند و ممکن است الگوها و فرمهای امروزی آن را مطالعه کنند، اثرات تکاملی پدیدهها را بنگرند و یا تغییرات و دگرگونیهای ممکن را پیش داوری نمایند . این جغرافی دانان ، ممکن است شهر را به عنوان يك پدیده اقتصادی به همراه نگرشهای اجتماعی و سیاسی مطالعه کنند و یا جستجوگر نقش شهری باشند و آن را در توسعه و یا توقف شهر دخالت دهند ، وظیفه و عملکرد شهر را در حوزه مربوطه بررسی نمایند ولی

1- Chauncy D. Harris. Cities of the Soviet Union,
P. 23 - 46.

اغلب جغرافی دانان سعی دارند که همه این مسائل را یکجا مطالعه کنند^۱.
 در سال ۱۹۵۴، هارولد هیر طی مقاله‌ی چینی نوشت: «بهتر است
 که وابستگیهای فضایی یک شهر از دو جهت متفاوت مورد بررسی واقع
 شود بدینسان که در روی نقشه‌های مقیاس بزرگ و وابستگی بین الگوهای
 داخلی شهر مطالعه گردد و در روی نقشه‌های مقیاس کوچک که حوزه‌های
 پروسعتی را شامل است و وابستگیهای خارجی شهر مورد تجزیه و تحلیل
 قرار بگیرد».

در سال ۱۹۵۷ در اتحاد شوروی، درزمینه جغرافیای شهری چند
 بررسی جالب علمی صورت گرفت: کنوبل^۲ بر اساس طرح بارانسکی از
 ۱۹ شهر و ۲۶ جامعه شهرگونه در حوزه‌های یاروسلاو^۳، کاستروما^۴ طبقه
 بندی تازه‌ی به شرح زیر تنظیم نمود:

۱- شهرهای بزرگ یا شهرهای چند نقشی که از نقشهای اداری،
 صنعتی و حمل و نقل بهره‌مندند. جمعیت این قبیل شهرها بیش از ۱۰۰/۰۰۰
 نفر است.

۲- مراکز اداری و اقتصادی با صنایع سبک به ویژه صنایع نساجی
 و غذایی. جمعیت این قبیل شهرها بین ۱۰/۰۰۰ تا ۵۰/۰۰۰ نفر می باشد.

۳- شهرها و بخشهای مسکونی کارگران با تأسیساتی جهت صنایع
 نساجی و مواد غذایی «شهرهای کوچک».

۴- شهرها و بخشهای مسکونی کارگران با صنایع چوب.

۱- Brian J. L. Berry, Frank E. Horton. Geographic Perspectives on Urban Systems, PP. 16 - 17.

۲- E. V. Knobel, Sdrof. ۳- Yaroslavl.

۴- Kostroma.

۵- بخشهای سکونتی کارگران با استخراج تورب «نوعی از زغال سنگ» .

۶- شهرهای کوچک با صنایع محلی و مراکز اداری در زمینه ابریشم مصنوعی .

۷- سکونتگاههای کارگران با صنایع محلی .

دزهاشویلی^۱ جغرافی دان روسی، با مطالعه ۶۵ شهر و انواع مختلفی از سکونتگاهها، طبقه بندی دیگری را به شرح زیر مطرح می سازد:

۱- مراکز اصلی تولیدات کارخانه یی. ۲- شهرهای حمل و نقل.

۳- مراکز آهن و فولاد. ۴- شهرهای معدنی و استخراجی. ۵- مراکز

تولید مواد ساختمانی. ۶- مراکز صنایع غذایی و صنایع سبک. ۷-

شهرهای تفریحی و استراحتگاهی. ۸- مراکز سکونتی با انواع مختلفی

از صنایع و یا دارا بودن نقش حمل و نقل. ۹- شهرهای اداری و سکونتی^۲.

نازار یوسکی^۳ با مطالعه ۱۶۸ شهر و سکونتگاههای شهرگونه در

کازاقستان شوروی طبقه بندی شهرها را از نقطه نظر نقش آنها چنین معین می نماید:

۱- شهرهای معدنی و استخراجی. ۲- شهرهای کارخانه یی «این

شهرها خود به دو قسمت تقسیم می شوند: شهرهایی که ویژه صنایع سنگین

می باشند و شهرهایی که از صنایع سبک برخوردارند». ۳- مراکز

حمل و نقل. ۴- سکونتگاههای شهری که با توسعه خود مرزهای روستاها

۱- V. Sh. Dzhaoshvili.

۲- Chauncy D. Harris Cities of the Soviet Union,

P. 34. ۳- O. R. Nazarevskii.

- را نادیده می‌گیرند . ۵- سکونتگاههای مرکزی جهت مزارع ایالتی .
 ۶- مراکز هیدروالکتریک . ۷- مراکز تفریحی و استراحتگاهی .
 ۸- شهرهای چند نقشی . ۹- سایر نقشها .

از مطالعه این طبقه‌بندیها چنین برمی‌آید که در تعیین نقش شهری، جغرافی‌دانان اتحاد شوروی توجه و تأکید خاصی به نقشهای اقتصادی محل مورد مطالعه معمول داشته و آن را اساس کار و پایه هر نوع مطالعات شهری بشمار می‌آورند .

در سال ۱۹۵۹ ، مینتس^۱ و خورو^۲ جغرافی‌دانان اتحاد شوروی طبقه‌بندی تازه‌یی از شهرهای کشور خود تهیه کردند و نقش شهرها را به شرح زیر معین نمودند :

- ۱- شهرهای پایتختی . ۲- مراکز مهم اقتصادی، اداری، سیاسی و فرهنگی . ۳- شهرهای صنعتی «با صنایع مختلف» . ۴- شهرهای صنعتی تخصصی . ۵- شهرهای غیرصنعتی . ۶- حومه‌ها .

در طرحی که بعداً به وسیله این دو جغرافی‌دان تنظیم شد نه تنها نقش شهرها مورد توجه قرار گرفت بلکه پیدایش و تکوین آنها نیز اساس طرح بشمار آمد . در طرح تنظیمی مینتس و خورو به شهرهای قدیمی اتحاد شوروی و شهرهایی که در تاریخ جدید آن ، شکل گرفته‌اند اهمیت و تأکید بیشتری شده است^۳ .

کنوبل^۴ در سال ۱۹۶۵ یک طبقه‌بندی کلی و عمومی از شهرهای

۱- A. A. Mints.   ۲- B. S. Khorew.

۳- Chauncy D. Harris. Cities of the Soviet Union,

PP. 34 - 39.   ۴- Knobl, Sdorf.

اتحاد جماهیر شوروی تهیه کرد که اساس آن از ترکیب نقشهای شهری و تاریخ شهر بدست آمده بود بدانسان که در زیر می آید :

الف - پیدایش و تکوین مراکز تجاری ، اداری ، دفاعی .

ب - پیدایش و تکوین يك مرکز صنعتی که این خود به سه قسمت تقسیم می شود : اول مراکزی که در محل روستاهای صنعتی ، حومه های روستایی ، سکونتگاههای مراکز استخراجی و معدنی شکل گرفته و توسعه یافته اند . دوم مراکزی که در محلهای تجاری و صنایع دستی روستاها بوجود آمده اند . سوم مراکزی که در محل سکونتگاههای يك مرکز حمل و نقل نظیر بنادر و ایستگاهها پا گرفته و گسترش یافته اند .

ساوسکین^۱ جغرافی دان شوروی ، مطالعات خود را بر مبنای نقش عوامل اقتصادی قرار می دهد و يك طرح عمومی از شهرهای اتحاد جماهیر شوروی با توجه به کیفیت کار آنها ارائه می دهد :

۱- مراکز مواد اولیه و خام و منابع سوخت .

۲- مرحله میانی تولید .

۳- تولیدات کارخانه ای در مرحله نهایی .

۴- شهرهای حمل و نقل .

۵- شهرهای غیر تولیدی « شهرهایی که در تولید مواد سهمی

ندارند » .

ارزش و اعتبار این طبقه بندی بیشتر روی محل اصلی صنایع ، مراحل جابجایی کالاها از مراکز اصلی به بازار و مراحل مختلف تولید می باشد . بنا به نوشته چانسی هاریس جغرافی دان امریکایی که مطالعات

ارزنده‌یی در زمینه شهرهای اتحاد جماهیر شوروی بعمل آورده است هم اکنون تعداد جغرافی دانان شوروی که به انتشار مقاله، تحقیق، تألیف کتاب و مونوگرافیهای شهری دست زده‌اند از ۴۰۰ تن تجاوز می‌کند و در این راه بیش از ۱۰۰۰ عنوان مختلف شهری بررسی و منتشر شده است^۱. در سال ۱۹۶۷، برای این بوری^۲، عضو برجسته گروه جغرافیا و مدیر بخش مطالعات شهری دانشگاه شیکاگو، اثر ارزنده و ماندگار خود را تحت عنوان «جغرافیای بازارها و خرده‌فروشی^۳» منتشر ساخت که در آن بخشی از جغرافیای شهری در چهار چوب قوانین ریاضی با اصول علمی زمان کاملاً مطابقت داده شده بود. برای این بوری که از دانشگاه واشنگتن - سیاتل^۴ درجه Ph. D. دریافت کرده است یکی از پیشگامان استفاده از اصول آماری و روشهای ریاضی در جغرافیای شهری است. پیش بینی می‌شود که تحقیقات و نگرشهای علمی این دانشمند در مطالعات شهری و اکولوژی شهری بتواند در دهه ۱۹۷۰ به تنظیم اصول کاملاً تازه‌یی در جغرافیای شهری منجر شود و این رشته از دانش جغرافیا به حل بسیاری از مسائل جوامع متروپلیتن دست یابد.

هم اکنون که این سطور نگاشته می‌شود در بیش از ۱۷۲ دانشگاه معتبر امریکائی دوره‌های تخصصی جغرافیا تدریس می‌گردد و کادر آموزشی آنها را بیش از ۱۰۰۰ متخصص جغرافیا که همگی دارای درجه Ph. D. می‌باشند تشکیل می‌دهند دوره‌های M. A. در ۱۷۲ دانشگاه و دوره‌های

۱- Chauncy D. Harris, Cities of the Soviet Union, PP. 28 - 29.   ۲- Brian J. L. Aarry.

۳- GeograPhy of Market Centers and retail distribution. Prentice - Hall. 1967.   ۴- Seattle.

Ph. D. در ۵۱ دانشگاه دایر شده است. در مطالعات شهری و جغرافیای شهری ۴۰ دانشگاه معروف امریکائی دوره‌های Ph. D. دایر کرده‌اند.^۱ در جامعه‌متر و پلیمتن امریکا، سطوح علمی بسیار پیشرفته و نگرشهای خاص جغرافیائی گروههای دانشگاهی، رشته جغرافیای شهری را بیش از پیش با نیازهای شهری پیوند داده و آن را در حل مسائل و نارساییهای شهری ارج و اعتبار بخشیده است. زیرا در جامعه دانشگاهی امریکا، همراهی و همکاری جغرافی دانان، اقتصاد دانان، کارشناسان طرحها و برنامه ریزیهای شهری، جامعه شناسان و مهندسیین ترافیک شهری لازم آمده و این رشته از دانش جغرافیا را در مسیرهای کاملاً تازه‌یی قرار داده است.

منابع و مأخذ

- ۱- Brian J. L. Berry. Frank E. Horton. Geographic Perspectives on Urban Systems . Prentice - Hall. 1970.
- ۲- Frederic J. Osborn. Green - Belt Cities. Evelyn, Adams, Mackay, London. 1969.
- ۳- Ebenezer Howard. Garden Cities of to - Morrow. Faber and Faber LTD. London. 1970.
- ۴- Griffith Taylor. Urban Geography. Methuen London. 1964.

۱- Guide to graduate Departments of Geography in the United States and Canada 1970 - 1971, association of American Geographers.

- ۵- Chauncy D. Harris. Cities of the Soviet Union. Rand McNally and Company. Chicago. 1970.
- ۶- John Tetlow, Anthony Gess. Homes, Towns, and Traffic. Frederick A. Fraeger. 1968.
- ۷- Raymond E. Murphy. The American City. McGraw - Hill, Inc. 1968.
- ۸- B. T. Robson. Urban Analysis. Cambridge University Press. 1969.

۹- حسین شکوئی، جغرافیای شهری، بخش اول، مؤسسه تحقیقات

اجتماعی و علوم انسانی وابسته به دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، ۱۳۴۸.